

VIŠEJEZIČNOST KAO PREDMET MULTIDISCIPLINARNIH ISTRAŽIVANJA

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa
Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku
održanoga od 25. do 27. travnja 2014. godine u Zagrebu

Uredile

Sanda Lucija Udier
Kristina Cergol Kovačević

Zagreb 2015.

DAMIR KALOGJERA

Filozofski fakultet u Zagrebu

Dvojezični učinak u Držića (sociolingvistički nacrt)

Dvojezičnost u povijesti naše kulture, antropološki shvaćene, susrećemo od najranijih dana praktično u svim dijelovima koji danas pripadaju našoj državi, i to tako da se naši ljudi stranim jezikom izravno služe u korespondenciji i drugim tekstovima, ili na manje vidljiv način kojim se dvojezičnost iskazuje, a to je jezično posuđivanje, leksički i gramatički kalk, kao i umetanje opsežnijih izričaja u izvorni jezik njihova teksta. O djelima Držićevim postoji opširna literatura koja analizira njegov jezik i doprinos baš takva jezika „dodirnutog” dvojezičnošću njegovim književnim dostignućima koja i danas djeluju. Cilj je ovoga rada da se dotaknu neke pojave koje navode na sociolingvističko tumačenje dvojezičnosti u Držićevim kazališnim komadima i da se pomoću pojmova iz te lingvističke grane ocrtaju jezična situacija u Dubrovniku koja se u njima odražava. Teme dotiču onodobni Dubrovnik kao govornu zajednicu sa svojim implicitnim normama jezičnog ponašanja, raslojenost jezika (hrvatskoga i talijanskoga) u vezi s društvenim statusom govornika, dvojezičnost (socijalnu i/ili individualnu) koja se očituje u intimnom jezičnom posuđivanju s posljedicama na strukturu jezika primaoca te prebacivanje koda. U radu se podržavaju tvrdnje da ishod doticaja jezika i dijalekata doprinosi uvjerljivosti likova, odnosno daje pozitivan dvojezični učinak tekstu.

Ključne riječi: dvojezičnost, Držić, sociolingvistika, prebacivanje koda, raslojenost jezika

1. Uvod

Ovim člankom nastojimo dotaknuti neke teme koje privlače pozornost sociolingvističara pri čitanju Držićevih djela, posebno komedija, naime, da se iz sociolingvističke perspektive ukratko ocrtaju jezična situacija u Dubrovniku kako se u njima odražava. Spomenut će se na kraju i neki mogući učinci takve jezične situacije.

Jezikoslovcima su „prosijali kroz sito i rešetko” (osobito Rešetar 1933) lingvistički ili točnije leksičko-gramatički ustroj, a književni znanstvenici umjetnički doseg Držićevih tekstova. Novi val zanimanja za Držića bio je potaknut petstotom godišnjicom njegova rođenja 2008. godine i donio je niz novih publikacija. Čini nam se ipak da je ostala mogućnost da se na temelju već iznesenih podataka i interpretacija filologa, a sa sociolingvističkog stajališta, nešto pojasni o dvojezičnosti koja se na površini i u dubini osjeća u njegovim djelima: na površini u vidu svih poznatih

i opisanih pojava jezika u doticaju, *interferencija* (Weinreich 1953, Filipović 1986) kao što su *kultur(al)ne i intimne posuđenice, prebacivanje koda, miješanje kodova, kalkovi, dvojezične igre riječima*, a u dubini naslućuje se autorova vlastita dvojezičnost.

Parafrazirajući Pometove riječi „...*ja mu sam tramuntanu otkrio, a on je umio jedrit*“ (132) kazat ćemo: jezikoslovci prethodnici otkrili su nam smjer vjetra, a mi ćemo njime kratko jedriti na svoj način.

2. Dubrovačka govorna zajednica

Govornu zajednicu, kao okvir za istraživanje jezične upotrebe, prema nekim sociolingvističkim tumačenjima (Gumperz 1982, Labov 1972), ne tvore svi oni koji govore koji jezik – hrvatski, talijanski, francuski itd. (to bi bila po nekima *jezična zajednica*) – već je sačinjavaju govornici koji su u stalnoj govornoj interakciji te tako stvaraju svoje norme jezičnog ponašanja, najčešće implicitne, kao i evaluacije tog ponašanja, pri čemu se razlikuju od drugih zajednica. Govorna zajednica: grad, selo, susjedstvo, obitelj itd. može biti jednojezična ili višejezična, ali je redovito društveno, pa onda i jezično slojevita. Ako se u njoj govori genetski jedan jezik, on nije jednostilski jer postoje društvene skupine s raznim govornim obilježjima u vezi s njihovim socijalnim statusom, životnom dobi, spolom itd. Ako se govori još koji jezik, i taj se jednako ponaša.

Dakle, kad se tvrdi da se u Dubrovniku u šesnaestom stoljeću govorilo hrvatski, a tako i pisalo, da je tako pisao, a vjerojatno i govorio Držić, treba dodati – na temelju sociolingvističke analize Držićevih komedija – da je to bio hrvatski dubrovačke govorne zajednice sa svojom socijalnom slojevitošću, svojim normama i, očigledno, s utjecajima postojeće dvojezičnosti. Hrvatski se može smatrati jezikom matricom u koju se uklapaju elementi genetski drugoga jezika. Ali taj drugi jezik u nekim je domenama djelovao samostalno. „Dubrovački renesansni urbanizam, jamačno najstariji na slavenskom jugu, izgradio je i svoj jezični izraz koji je trebao njegov složeni civilizirani način života.“ (Deanović 1967: 398, prema Čubelić 1969: 328).

3. Raslojenost jezika

Prirodni govorni jezik, vernakular, u svakoj je zajednici heterogen (usp. Bahtinovu heteroglosiju, Bahtin 1981), sastoji se od varijeteta, inačica. Držić je to osjećao (Slamniig 2008: 332). Raslojenost hrvatskoga jezika Držićevih junaka posebno je očigledna u komedijama (gdje se u stanovitoj mjeri odražava razgovorni jezik), na

1 Primjeri iz Držićevih komedija s brojem stranice odnose se na izdanje: *Dundo Maroje i druga djela* (1998), uredila M. Muhoberac, *Riječ*, Vinkovci, a primjeri bez oznake stranice s imenima likova odnose se na izdanje Marin Držić: *Dundo Maroje, Skup, Novela od Stanca* (2008), priredio Frano Čale, Biblioteka Jutarnjeg lista, EPH.

horizontalnoj tj. regionalnoj i lokalnoj razini, prema tome otkuda su osobe – Lopudani, Kotorani, Korčulani, Talijani, Nijemac, svi govore na svoj način – točnije, Držić im stavlja u usta nekoliko *stereotipa* kojima označuje da govore drugačije od Dubrovčana. Sociolingvisti *stereotip* kojega govora tumače tako da se pomoću pojedinih istaknutih, zamjetljivih obilježja lokalnih govora (engl. *salient features*) označuje ukupni govor mjesta ili regije (takav govor indeksira govornika), ne ulažeći u ostale podrobnosti tih govora, čak ponekad i bez ovjere da se ti oblici (još) stvarno rabe (Labov 1972).

Kad Laura, koja bi bila Korčulanka (Krkarka), razgovara na hrvatskom jeziku (s Marom), služi se jezičnim obilježjima koja se razlikuju od dubrovačkih: „Da ti je otac *prišal ovdí*. (...) Junak njegov je *bil ovdí*. (...) *A zač ne?* (...) *Ča je on kriv?* (...) *Ukradi se i dojdi*” (101–102). Većina razlikovnih oblika prema dubrovačkom govoru, iako *stereotipno* čakavska, po svojoj prilici na Korčuli nije rabila (Rešetar 1933: 122) osim oblika *dojdi*. Činjenica je međutim da je autor bio svjestan horizontalne rasprostranjenosti hrvatskoga i da se njome služio pri karakteriziranju likova koji nisu Dubrovčani. Nalazimo u njega slične *stereotipe* i za druge govore (Lopudani tako kažu *sonce* za ‘sunce’, *žoto* za ‘žuto’: „Po sonce žoto...” (Đivulin 76). Hrvatski je u Dubrovniku, prema Držiću, raslojen i na *vertikalnoj*, socijalnoj razini, prema tome kojemu društvenom sloju govornici pripadaju i kakvu naobrazbu imaju. Razlike u jeziku Stanca i obijesnih dubrovačkih mladića (makar stiliziranom u rima-ma), jezik Bokčila začinjen narodnom mudrošću („plašilo ovcu tjera, tihoća vuka stiže”, 36) i zazivanjem svetih imena („Sveta te nedjelja pomogla”, „Hvala Djevici”, „Ah da te Bog pomože”, 24), jezik sluškinja, zvanih godišnice, s povremenim jednostavnim narodskim rimama („bosa hode, drača bode”) potvrđuje raslojenost i Držićevu percepciju te pojave.

Usput spomenimo, što također pripada jezičnoj raslojenosti, koliko je tekst komedija blizak svakodnevnom govornom izrazu, vernakularu, „kako se govori na placi” toliko Držićeva pjesnička djela slijede drugačiji izraz, ustaljenu dubrovačku pjesničku normu, Rešetarov „književni jezik”.

I dubrovački talijanski raslojeno je ocrtan, jer, kako je spomenuto, njime se drugačije služila obrazovana čeljad za razliku od puka, a stranac, Nijemac Ugo Tudeško, govori stereotipni „stranački talijanski jezik” (koji i Pomet oponaša kad razgovara s njime).

4. Dvojezičnost

Komunikacijska i društvena funkcija dvojezičnosti svijui oblika istaknuta je tema sociolingvistike i to bez obzira na stupanj kompetencije dvojezičnih govornika u pojedinom jeziku. Zbog toga se razvilo pojmovlje kao što je *primarna* i *sekundarna*, *individualna* i *društvena*, *organska* i *institutska*, *incipijentna* i *rudimentarna*,

elitna i pučka, receptivna i produktivna itd. *dvojezičnost* da bi se podrijetlo i stupnjevitost te pojave jasnije opisalo. U tome se sociolingvisti razlikuju od nekih ranijih stavova o dvojezičnosti, u kojima je uglavnom *uravnotežena dvojezičnost*, u kojoj se govornici služe podjednakom vještinom s dva jezika, bila jedino zanimljiva filozofima. U svojem razmatranju pokušavamo odrediti dvojezičnost Dubrovčana iz Držićeva vremena koja proizlazi na razne načine iz njegovih tekstova (a koje je bilo i drugdje u gradovima na hrvatskoj obali).

Rešetarov uvid u Držićeve tekstove (kao i introspekcija pisca ovih redaka, Kalogjera 1991./1992.) vodi nas prema pokušaju određenja tipa bilingvizma koji je postojao u Dubrovniku, ali i drugim gradovima i gradićima Dalmacije od njihove slavenizacije donedavna, uzevši u obzir spomenutu sociolingvističku razradu te pojave. Rešetar piše:

Za nas je svakako interesantnije što i naši ljudi (Držićevi „našijenci”) govore donekle talijanski – redovno u Rimu s Talijancima – čak za nevolju sluškinja Petrunjela (zlo!) i sluga Bokčilo (još gore!) (...) Ali „našijenci” govore i nešto talijanski među sobom – ponajviše kurtizana Laura u *Dundu Maroju*, koja rado sakriva svoje porijeklo, to čini s Marom i s drugim Dubrovčanima, pa i sa svojom sluškinjom Petrunjelom koja je također iz Dubrovnika... (...) U svim tim prilikama upotreba talijanskoga jezika je opravdana, ali „našijenci” govore donekle talijanski i među sobom ili kad su sami. (...) ...ali i ostala ozbiljna lica, pa i sluge, umetnu katkada po koju talijansku riječ, izuzevši ženske koje toga ne čine (osim Laure i Petrunjele u Rimu!) po čemu se vidi da su ženske glave u tome pogledu konzervativnije od muškaraca koji su u školi i u svijetu imali prilike da nauče i govore talijanski. Vrlo je karakteristično da se muškarci, kad se susretaju, rado pozdravljaju talijanski, a nastavljaju naški... (...) Kad dakle u Držićevim K (komedijama, op. DK) Dubrovčani među sobom ili sami govore i po **koju riječ ili kraću rečenicu, a radi se i talijanski pozdravljaju, nema sumnje da je to zbilja bila obična stvar.**” (Rešetar 1933: 118, 20, naglasio D. K.)

Za naš rad je važno dodati i Rešetarov odnos prema talijanskome dubrovačkoga puka, kad kaže: „...treba da vidimo kako ‘našijenci’ govore talijanski, pri čemu ne uzimljem u obzir pogrešni talijanski jezik sluga.” (isto: 119, 21). Taj važni uvid Rešetarov „da je to zbilja bila obična stvar” da se govori talijanski, dakle da je postojala dvojezičnost, dodavši tome tvrdnju Muljačićevu (1962: 244) da su mnogi pučani u Dubrovniku već u 14. stoljeću bili bilingvi ili trilingvi, navodi na pitanje kakav je bio tip dvojezičnosti, je li u Dubrovniku postojala *pojedinacna* ili *kolektivna, društvena bilingvalnost*, dvojezičnost pojedinaca ili (skoro) čitave govorne zajednice. Rešetar očigledno drži da su samo obrazovani Dubrovčani bili stvarno bilingvalni, vrijedni lingvističke pozornosti, čime na tu pojavu primjenjuje strogi zahtjev tzv.

uravnotežene dvojezičnosti pri kojoj govornik podjednako vlada obama jezicima (i svjesno ih drži odvojene), što je blisko ranijim shvaćanjima dvojezičnosti kao tzv. *elitne* dvojezičnosti (Edwards 2006: 20). To bi bio onda individualni bilingvizam. No što je s „pogrešnim” talijanskim sluga („zlo!”, „još gore”) koji, kako Rešetar kaže, „ne uzimlje u obzir”?

Ako je suditi prema Držićevu djelu, očigledno je da je znao, po onome kako je pisao, da je njegova publika mogla razumjeti taj drugi jezik. Držić je:

„...crpio poticaje iz života i govora svoga grada. (...) ...stoga i aloglotski elementi u jeziku njegovih radova, kao i sva njegova umjetnost, nose obilježja zbivanja u kojima se i sam zatekao, imaju pečat osobnog iskustva. (...) Oni su nedjeljiv dio temeljnog ‘instituta’ iz kojeg autor crpi svoj umjetnički govor, a to će reći živoga govornog jezika u Dubrovniku, zajedničkog pučanima i vlasteli u granicama koje određuju njihov društveni položaj.” (Čale 1973: 72–73, 75)

Sociolingvističkom pristupu dvojezičnosti spomenuti je „pogrešni jezik” posebno zanimljiv u sklopu dubrovačke govorne zajednice. On je svakako pogrešan ako se za mjerilo uzme onodobni toskanski ili čak mletački kojim su se služila vlastela i viši sloj. Međutim sa stajališta komunikacije u govornoj zajednici stvari stoje drugačije.

Lingvisti se razlikuju u određivanju točke u kojoj govornik postaje bilingvalan. Za Bloomfielda (1933: 56) to je osoba koja vlada obama jezicima kao izvorni govornik, za Haugena (1953: 7) ona osoba koja može proizvesti potpune smislene izričaje u drugom jeziku, za Grosjeana (2010: 4) to su oni ljudi koji trebaju i rabe dva ili više jezika (ili dijalekata) u svakodnevnom životu, za Valdesa i Figueroa (1994: 8) to je pojedinac koji posjeduje kompetenciju u više nego jednom jeziku. Po Dieboldu (1961) osoba koja može sastaviti koji jednostavan izričaj u stranom jeziku i uspostaviti komunikaciju smatra se *incipijentnim bilingvom*. Iz pristupa spomenutih lingvista može se vidjeti pomak prema širem i slobodnijem shvaćanju dvojezičnosti. Ovome možemo dodati mišljenje da nema sumnje da je svaka jezična situacija jedinstvena (Edwards 2013: 8), odnosno da je svaka bilingvalna zajednica unikatna (Sharp 1973).

Na temelju Držićevih djela i jezika njegovih junaka (izvod kojih ćemo dolje prikazati) (socio)lingvisti bi ocrtali Dubrovnik njegova doba kao dvojezičnu govornu zajednicu u kojoj se stanovnici jezično ponašaju u oba jezika prema svojem društvenom statusu (usp. Čale 1973: 75). Spomenuti niski stupanj kompetencije u talijanskome nekih članova dubrovačke govorne zajednice, skupa s onim članovima koji posjeduju visok stupanj dvojezičnosti, tj. dobro vladaju drugim jezikom, tvore kontinuum dvojezične dubrovačke govorne zajednice. Ta dva jezika mogla bi se smatrati *adstratima* (vidi dolje), s time da je dubrovački hrvatski dominantan

u domeni govorne komunikacije i većini prvi jezik (Laura Petrunjeli: „Naški mi govori.”, 136).

Možemo, dakle, ustvrditi, uzevši u obzir naprijed rečeno o *incipijentnoj dvojezičnosti*, da je to bila *društvena* ili *kolektivna bilingvalnost* gotovo cijele zajednice, pri čemu su govornici dosegli različite stupnjeve kompetencije u drugome jeziku (od incipijentne do uravnotežene dvojezičnosti). I žene su nešto talijanskoga vjerojatno razumjele i mogle izreći, prema Držiću, makar se često tvrdi (i Rešetar), kao stereotip, da žene nisu znale talijanski (ipak usp. Petrunjelin „pogrešni” talijanski: „Madona, ghe son signori Ragusei; sangue tira, parlar poco, lassame ghe star”, 85). Pa i Bokčilo može nešto za nevolju talijanski izreći, makar se tuži Tripčetu u Rimu „ne umijem jezika” (95), ali kaže drugom sugovorniku: „Misser, ga boli, fiol spenzuto denari, doglia.” (61).

Kad se određuje dvojezičnost, naročito u nastavi jezika, vodi se računa o četirima vještinama: slušanju (razumijevanju), govorenju, čitanju i pisanju. U našem slučaju i određivanju kolektivne dvojezičnosti imamo na umu u prvom redu slušanje (razumijevanje) i govorenje.

Onaj drugi jezični izraz, koji nazivamo talijanskim, bio je povijesno hibridan i nosio je u sebi elemente nekoliko romanskih govora, od ugasloga dalmatsko-raguzijskoga, mletačkoga, toskanskoga do južnotalijanskog, što su Rešetar i drugi filolozi detaljno razradili (Rešetar 1933, Muljačić 1962, 1973)². U ovome radu u tu povijesnu i horizontalnu raslojenost talijanskog nećemo ulaziti već ćemo ga pojednostavljeno smatrati heteroglosnim (prema Bahtin 1981) talijanskim.

Umjesto takve *horizontalne* podjele talijanskoga vodit ćemo računa o *vertikalnoj, sociolektskoj* podjeli. Naime, umjesto toga što Rešetar „ne uzimlje u obzir pogrešni talijanski slugā”, tragovi baš tog sociolekta koji nalazimo u komedijama potreban nam je u određivanju radi li se o individualnoj ili kolektivnoj dvojezičnosti.

Iako se u ovom razmatranju ograničavamo na trag dvojezičnosti u Držićevim komedijama, moramo spomenuti da je talijanski koegzistirao, što u administraciji, što u školi, uz latinski. Time je dobio poseban formalan status. Usto, postojala je i svijest da je to jezik visoke kulture te Rešetar zapaža (1933: 119) da su obrazovani Dubrovčani uvijek njegovali talijanski književni kao kulturni jezik. Poznato je da u dvojezičnoj situaciji jezik višeg prestiža određuje smjer posuđivanja. Možda bi se u nekim razdobljima i u nekim dubrovačkim krugovima moglo govoriti i o *diglosiji s bilingvizmom* (Ferguson 1959, Fishman 1975), pri čemu je talijanski bio percipiran kao „viši” prema hrvatskom kao „nižem”, najviše u *domeni* administrativnih

2 Zahvaljujem anonimnim recenzentima koji su me upozorili na nekoliko tehničkih omaški u bibliografiji. Posebna hvala recenzentu koji je naglasio prednost Muljačićeva termina *romanskodalmatski* jer jasno pokazuje da se radi o romanskom idiomu. Međutim ostavio sam naziv *dalmatski* koji rabi većina autora.

procedura i pisanih dokumenata. Ovdje je riječ o *stavu* prema jezicima i uzevši to u obzir, posuđivanje iz talijanskoga, u bilo kojem od spomenutih oblika, moglo je poslužiti stanovitim krugovima i kao simbol društvenoga identiteta, tj. pripadanja prestižnoj skupini.

5. Supstrat i adstrat

Jedno pitanje koje ćemo u vezi s talijanskim u Dubrovniku tek načeti jest možemo li smatrati da je dio romanskoga elementa u dubrovačkome govoru *efekt supstrata*, učinak romanskih govora kojima su se služili žitelji Dubrovnika prije slavenizacije, na koji se superponirao, nadstavio, slavenski varijetet. On s vremenom postaje u govoru dominantan, ali u svojoj strukturi i leksiku zadržava romanske leksičke i strukturne tragove. Sličnu pojavu poznajemo u drugim europskim regijama pri širenju latinskoga na račun iberijskoga i galskog, pri širenju engleskoga na račun irskog i škotsko-galskog itd. Tvrdi se da su govornici iberijskoga i galskoga prenijeli neka fonološka i gramatička obilježja u latinski i da se ona odražavaju u modernim romanskim dijalektima (Matthews 1997: 361). Tako su i govornici „starog dalmatskog, koji se ondje govorio prije negoli se grad poslavenio, a sačuvao se najduže u javnome životu u skupovima vlastele i u sudovima do druge polovice XV. vijeka” (Rešetar 1933: 214, 116), usvajajući slavenski varijetet koji vremenom postaje dominantan, mogli unijeti elemente tog romanskog varijeteta u slavenski, koji su još i danas djelomično živi u dubrovačkom dijalektu i dijalektima dalmatinskih gradova sa sličnom poviješću jezika u kontaktu. Taj bi kontinuitet od dalmatskoga onda mogao olakšati prihvaćanje novih posuđenica u kasnijim dodirima dubrovačkoga hrvatskog i susjednih talijanskih govora, kao što su elementi mletačkoga, zbog veza koje je Dubrovnik s Mlecima imao, a bio je i pod njihovom vlašću (1205.-1358.). Rešetar smatra da je pak toskanski, koji već postaje širi talijanski književni jezik, i koji nalazimo i u Držića, došao posredstvom zanimanja za talijansku književnost, a i kroz studije Dubrovčana u Italiji.

U kasnijim fazama dodira talijanski djeluje kao *adstrat*, jezik koji se govori u susjednoj zemlji i koji je, zbog veza među ljudima tih zemalja, supostojao u Dubrovniku te utjecao na dubrovački govor. Ta dva pojma kojima se služe lingvisti i sociolingvisti da bi obuhvatili dijakroniju i sinkroniju jezičnih dodira tek spominjemo, a vrijedno bi ih bilo podrobnije razmotriti uspoređujući dosadašnje spoznaje filologa i šire jezične izvore.

6. Posuđivanje

Da je Držić računao sa stanovitim stupnjem dvojezičnosti svoje publike vidi se ne samo iz *posuđenica* iz talijanskoga, jer pojedine posuđenice, koje izvorno unose u upotrebu dvojezične osobe, mogu upotrebljavati i govornici koji jezika davaoca

ne poznaju. To su riječi integrirane i prilagođene (fonološki i morfološki) jeziku primaocu. Njihovu učestalost i raznolikost u Dubrovniku treba ipak naglasiti u prilog dvojezičnosti. No u Držića nalazimo posuđenica koje uzrokuju sintaktičke reorganizacije u jeziku primaocu, ima primjera *prebacivanja koda* (engl. *code switching*) u njegovim komadima gdje se, kako je spomenuto, u razgovoru koji se vodi na hrvatskome najednom ubaci talijanski izričaj između rečenica ili čak i u okviru jedne rečenice ili klauze. Prebacivanje koda je u prvom redu obilježje govora bilingva, ali i posuđenice s utjecajem na sintaksu otkrivaju stanovitu kompetenciju u jeziku davaocu. Poneka dvojezična igra riječi potvrđuje dalje takvu dvojezičnu kompetenciju.

Istraživačima koji se bave kontaktnom lingvistikom pruža se u Držićevim tekstovima znatan izvor potvrda za njihovo izgrađeno pojmovlje o jezičnim doticajima (usp. Filipović 1986; Sočanac 2004, 2010), a baš pomoću kategorija te discipline i malog korpusa od nekoliko Držićevih komedija mi utemeljujemo svoje prethodne pretpostavke i tvrdnje.

U lingvistici se razlikuje *kulturno posuđivanje* (Sapir 1921: 206, Bloomfield 1933: 25. i 26. poglavlje), kad se kulturnom difuzijom prihvaćaju posuđenice za pojmove i stvari koje jedna kultura prihvaća od druge, a koje u jeziku primaocu nemaju imena. Međutim, u situaciji dvojezičnosti dolazi do tzv. *intimnoga posuđivanja* (Bloomfield 1933), „bezrazložnog” posuđivanja (engl. *gratuitous*, Haugen 1953), kad se u bilo kojem trenutku može posuditi strana riječ čak ako domaća riječ za dotičnu referenciju postoji, a to je bila česta dubrovačka pojava, kako proizlazi iz Držićevih komedija. U kulturnom posuđivanju među europskim jezicima, dakle kad se ispunjavaju leksičke praznine, istraživanja pokazuju da su najbrojnije imenice, a slijede im pridjevi i glagoli. U intimnom pak posuđivanju u uvjetima dvojezičnosti nalazimo i druge vrste riječi, i priloge i veznike. Osim toga teško je u tom tipu posuđivanja ustanoviti i eventualno ograničiti semantička polja ili društvene domene iz kojih se posuđuje jer su one veoma brojne (vidi Sočanac 2004: 188 i dalje, gdje se uspoređuje ograničena učestalost talijanizama u standardnome hrvatskom kao kulturnom posuđivanju i u dubrovačkoj književnosti, gdje zbog dvojezičnosti dolazi do širokoga intimnog posuđivanja).

7. Posuđenice i posuđene (prevedene) konstrukcije

- (1) Držićeve komedije obiluju posuđenicama koje se integriraju i prilagođuju (fonološki i morfosintaktički) tako da hrvatska sintaktička konstrukcija ostaje štokavska i nepromijenjena: „...*dubitam* da su štoغو uzaznali, tako mi *para sikurije*.” (213) Nalaze se i složenije kolokacije, kao u odlomku razgovora: Maro (Popivi): „...reci mu da mi pošlje jedan vruć marcapan.” Pomet: „To je za *po pastu komfortat stomak*.” Ali leksička posuđenica može izazivati

promjene, interferenciju (Filipović 1986: 30), devijaciju od norme jezika primaoca, kako pokazuju sljedeći primjeri u kojima dolazi do sintaktičke reorganizacije izričaja – radi se o prevedenicama, točnije o „prevedenim konstrukcijama”, vrsti sintaktičkog kalka (usp. Muljačić 1968: 15, Sočanac 2004: 15): „U ovoj komediji jes jedna *svekrva fastidioza...*” (206), „Služit *gospodaru namuranu* dvoja je fatiga.” (217). U stilski neobilježenom jednojezičnom štokavskom pridjevi bi bili ispred imenica, dok se ovdje slijedi neobilježeni talijanski red, imenica + pridjev (usp. Muljačić 1968: 14), kao što se vidi iz ovih posuđenih imeničkih sintagmi: „*U patu matrimonijalu* da se ne dekarava nijedna stvar.” (220), „Tko ima udavat kćer ima *febru kvotidijanu.*” (223). Dodajmo ovome da u imenicama *patu* i *febri* imamo primjere kulturnih posuđenica iz prava i medicine (hrvatski ekvivalenti, *ugovor* i *ognjica*, još nisu bili kalkirani ili prevedeni).

- (2) U primjerima koji slijede imeničke su sintagme ustrojene prema talijanske modelu, otuda hrvatski prijedlog *od* (tal. *argomento della commedia* itd.): Prolog: „U dvije riječi čujte *argumenat od komedije...*”, Prolog: „...da mu *skrituru od spodestacioni* ončas učini...”, Dugi Nos: „...od šta su se *skule od mudraca* vazda veoma čudile...” (usp. i Rešetar 1933: 197).
- (3) U sljedećoj glagolskoj posuđenici rekcija objekta odgovara talijanskom glagolu *gustare*:
„*I gustao sam njegovo govorenje*” (232) (<tal. *gustare le parole/il consiglio*) (*Skup*)
- (4) U sljedećim se primjerima kalkiraju izrazi s glagolom *stare*, odnosno s uzročnim značenjem glagola *fare*, koje su česte u talijanskome (Zingarelli 2002) i do danas kao kalk postojeće u nekim dalmatinskim govorima: „Gospodaru, učini se da veoma *zlo stojiš*” (223) (< *stare male*), „*Nijesi krst na sebi jutros učinio* ter išteš vraga, ter ne maloga!” (223) (< *fare segno della croce*), „Tko ima udavat kćer, ima febru kvotidijanu uza se, *koja ga ne čini spat ni mirovat* noć i dan.” (223) (< *fa dormire.*) (*Skup*), „Čini da imam moje tri tisuće dukata...” (< *fai che io abbia...*) (145), „Ja sam vidjela gdje ih čini njeiki zlostar *odnijet.*” (< *fa portare*) (136).
- (5) Konstrukcije *za* + *infinitiv* također su primjeri sintaktičkoga kalka: „*I za rijet* vam sve što sam vidio” (57) (< *per dire*), „...ženit se *za imat plod...*” (240) (< *per avere ...*) (usp. Rešetar 1933: 197).

Ovakvi primjeri su svakako više vezani uz dvojezičnost od posuđenica koje se uklapaju u hrvatsku štokavsku sintaksu.

8. Prebacivanje koda

Zamjetljiva pojava povezana s dvojezičnošću koju nalazimo u Držićevim komedijama, pa pretpostavljamo da je bila uobičajena i u Dubrovniku njegova doba, jest prebacivanje koda.

O pojavi postoji znatna literatura sintaktička i pragmatička od prvih sociolingvističkih opisa sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Definirao ju je J. Gumperz kao supostavljanje unutar iste govorne razmjene ulomaka govora koji pripadaju dvama različitim gramatičkim sustavima ili podsustavima (1982: 59). Spominjući *podstave*, ta definicija obuhvaća i prebacivanja koda u jednojezičnoj zajednici kad se govornici prebacuju iz dijalekta u standardni jezik ili iz formalnog u neformalni stil – *različiti sustavi* se pak odnose na dvojezičnost. Pojavu je zamijetio i Rešetar, naročito u pozdravima, i ovako je opisao: „Vrlo je karakteristično da se muškarci, kad se susretaju, rado pozdravljaju talijanski, a nastavljaju naški; ...u *Dundu Maroju*: Ben trovato, m(isser), Vi ste našijenac” (1933: 26). Spomenuo je, kako smo vidjeli, i upotrebu pokoje talijanske rečenice u razgovoru „našijenaca”.

Prebacivanje koda neki lingvisti razlikuju od *miješanja kodova*, no kako su to vrlo slični oblici govora bilingva, mi ćemo ih smatrati istom pojavom.

Dok posuđenice iz drugih jezika rabe, kako rekosmo, i oni koji jezika davaoca ne poznaju, prebacivanje koda s jednoga u drugi jezik područje je bilingva, makar kojega stupnja oni bili, npr. kad Pomet kaže „...*a ja stojim sulle mie reputazioni.*” (92) ili kad Maroje u bijesu viče „*Lasciate che ammazzo ribauda jednoga.*” (87). U *Skupu*, među ostalim, nalazimo: „Dundo, *bon di!*” (234), „Uhiti, drži! *Sakriledijo*” (237), „*Per san Trifon de Cattaro*, čovječe, starče...” (229), „*Santo nostro di Cattaro*, gdje ovi biše?” (223), „Ovi je uzazno *per certo* od ovog tezora.” (232), „...koji za rjet vam sekret ...neće dobro *a posta* arecitat.” (206), „*Sta bene*, dobar si čovjek i pošten si na stanu.” (230), „Ah, Bože, *l'e fatta!* Ruinan sam!” (220), „*Miserere, amen!* Munuo sam *qui abitat* i sve što zle česti izgoni.” (latinski, 229).

Iz *Dunda Maroja* bilježimo sljedeće primjere: „*Misser mio*, život mi je uzeo.” (63), „*Che altrimenti ti portera il diavolo*, uzet će te veliki vrag.” (63), „*Signora Laura* – znam kad se i Manda zvala u Kotoru – *non tanta superbia*” (67), „*Sta ben questa cosa*, Pomete, ovako se karecaju signore...” (70), „Tako mi Boga, da t'šlužim *un bichier di vino* dobre volje, brate.” (74), „*Chi a tempo, a vita*, a on je astut kao vrag.” (88), „*Signor Marino, c'e uno che vende un pendente, domanda duacento scudi, una bella cosa* obisit ga! Nove perle! O dobro ti bi stao!” (102), „Ola, družino, vi li ste? *Al corpo del Iddio*, vi ste.” (86), Pomet (Maru): „*Ben trovata la signoria vostra, signor Marin*. Negda tvoj bjeh u Dubrovniku...”, Maro: „*Signora*, ja sam, *padrona mia bella.*”, Tripčeta: „*Misser mio caro, non si fanno le cose in furia. Reče se: „Tko plaho ije udavi se...”*”, Niko: „O, Piero, *per amor de Iddio*, gdi ćemo nać Mara?”

Tripčeta: „*Grammarzi*, vazda sam s vami. Poć ću k stanu; *ormai e tardi*.”, Dživulin: „...Od kampanje sam ja čovjek; *son de isula de Mezzo*, izulan se zovem i izulan hoću živjet i umrijet.” Pomet: „Nadvor grintavci bez dinara. S dukatmi kraljevi idu: *fate largo*.”, Tripčeta: „*Mi moro di fame, umrijeh od glada*, poć ću dva bokuna izjesti.” (+ intimno posuđivanje).

Primjeri ilustriraju češće oblike prebacivanja koda kao što su oslovljavanje, pozdravi, uzvici, zazivanje Boga i svetaca, izjave itd. (usp. Soćanac 2010: 32–39).

Literatura obiluje razmatranjima o motivima i funkciji promjene koda. Radi li se o nuđi kad nedostaje *mot juste*, adekvatni izrićaj u prvom jeziku, služi li objavi dvostrukog identiteta, mođe li promjena koda biti potaknuta percepcijom razgovorne situacije, temom, sadržajem, jezićnom vještinom govornika, stupnjem intimnosti ili formalnosti itd. pitanja su koja navode istraživaći (Edwards 2013: 16). U našem je slućaju ta pojava još složenija za interpretaciju jer se radi o pisanoj imitaciji razgovornog jezika koji još služi i književnoj funkciji.

Dva motiva za prebacivanje koda, komunikacijski i simbolićki, spominje Preisler (2003: 109–126) u situaciji izbora između danskoga i engleskoga: „Prebacivanje koda doprinosi lakoći i brzini komunikacije, jer strani izraz prvi pada na pamet i jer uz njega nisu potrebna daljnja objašnjenja koja usporavaju komunikaciju i razvodnjavaju poruku među pripadnicima iste kulture. To je i statusni simbol za dotićnu kulturu.” Grosjean pak piše: „Dvojezićnu govorniku naime preklapanje između dvaju jezićnih sustava mođe katkada pomoći da prenese poruku koristeći sva sredstva koja mu stoje na raspolaganju.” (1982: 299, citirano prema Soćanac 2004: 30). Motivi za prebacivanje koda i u jednojezićnoj i dvojezićnoj situaciji sigurno su brojniji od navedenih. Za naše razmatranje važno je naglasiti da je ta pojava vezana uz dvojezićnost, i to ne samo junaka komada već i onih za koje je komad pisan, gledalaca. Dakle dvojezićna lica komada sluđe se bilingvalnošću i drugim osobinama jezika u kontaktu da bi se postigao dramski, odnosno komićni učinak, jer njihov autor zna da će ih gledaoci razumjeti (neki potpuno, a neki ogranićenije).

9. Intimno posuđivanje

U prebacivanju koda ponavljaju se ponekad talijanski i hrvatski ekvivalentni leksemi ili čak rećenice, što pokazuje da se radi o intimnom („bezrazložnom”) posuđivanju. (Petrunjela: „Ne ćamam se ja *piu veće* Milica – Petrunjela se ćamam.”, Pasimaha: „Je li s kiticom, *draga, cara* Grube?, Tripčeta: „*Mi moro di fame, umrijeh od gladi*, poć ću dva bokuna izjesti.”)

10. Igra rijeći

Maroje: „Maro je njegovo ime.”, Tripčeta: „*Maro-amaro*, bogme ti je tebi *amaro i grk*.” I ova pojava potvrđuje dvojezićnost. Spomenutim podacima treba dodati kao

potporu pretpostavljenoj dvojezičnosti i receptivnoj kompetenciji da su dijelovi tekstova potpuno na talijanskome (*oštijeri* u Rimu), a da Popiva i pjeva na talijanskome: „Chi t' fatto quelle scarpe che ti stan si ben, che ti stan si ben”. Dakle, iako je većina filologa koje smo spomenuli, implicitno ili eksplicitno, pisala o dvojezičnosti u Dubrovniku, mi smo pokušali pobliže ocrtati tip te bilingvalnosti i naglasiti kolektivni njezin značaj.

11. Kolektivna dvojezičnost

Kolektivna dvojezičnost Držićeve komedije i izneseni primjeri, kako rekosmo na početku, potiču nas da progovorimo o jednom obliku bilingvalnosti, kako u Dubrovniku Držićeva vremena, tako i u nizu otočnih i priobalnih gradova na istočnoj Jadranskoj obali, koja je trajala gotovo do današnjih dana. U tome nas razgovoru podupire i suvremeno konstruiranje pojma bilingvalnosti kao postupne i raznolike pojave – za razliku od kategorične pojave kako su je ranije shvaćali neki znanstvenici, ali i obrazovani laici. Taj se tip bilingvalnosti u novije vrijeme u širim krugovima uzimao kao samorazumljiva, arhaična pojava, rijetko kao tip dvojezičnosti, a ako je djelomično bila opisivana, opis se svodio na romanske posuđenice u rječnicima hrvatskih lokalnih govora i na njihovu etimologiju. „Posuđenim konstrukcijama”, sintaktičkim kalkovima, kao pokazatelju ove posebne bilingvalnosti, nije se obraćala znatna pozornost (ali usp. Muljačić 1968, Sočanac 2010). Nisu se posebno isticale ni česte talijanske poslovice, mudre izreke koje su se ubacivale u hrvatsku rečenicu ili između njih. Tek novije shvaćanje dvojezičnosti daje nam podlogu da tu „svojevrsnu jednojezičnost” s masom interferencije iz genetski drugoga jezika možemo smatrati posebnim oblikom kolektivne bilingvalnosti.

U govornoj zajednici gdje se sreću dva genetski različita jezika postoji posebna *komunikacijska kompetencija* u pučkim slojevima, gdje je *receptivna (prijamna)* kompetencija znatno viša od *produktivne (proizvodne)*, a usvajanje drugoga jezika ne odvija se kroz naobrazbu, institutski (uz nešto iznimaka), već *organski*, zbog zahtjeva društvenoga konteksta. Govornici u tim zajednicama razumiju povremena prebacivanja koda, uzrečice i poslovice koje i sami rabe, ali im je aktivna upotreba drugoga jezika izvan toga slaba (Romaine 2013: 497, Dorian 1981).

Prosječna mlada osoba u toku socijalizacije i razvijanja komunikacijske kompetencije u takvoj dvojezičnoj zajednici nije osviještena da se njezin jezični repertoar sastoji od leksika i gramatičkih konstrukcija dvaju jezika. Tek polaskom u školu s nastavom na standardnome hrvatskom jeziku suočava se s činjenicom da neke riječi i izričaji koje spontano rabi ne pripadaju „ispravnom” jeziku već stigmatiziranom dijalektu u kojem su romanske leksičke posuđenice lakše prepoznatljive od *skrivenih* gramatičkih kalkova (Kahane 1986). Ovakve pojave u dvojezičnih i višejezičnih govornika navode sociolingviste na razmišljanje u kolikoj su mjeri za

višejezičnog govornika jezici diskretni (odjeliti) sustavi, a koliko služe govorniku kao dostupni komunikacijski izvori (Edwards 2013: 44). Nakon što postaju svjesni mase posuđenica i izričaja iz drugoga jezika, na pitanje znaju li talijanski, govornici tih zajednica odgovarali bi često pozitivno. Jedna od funkcija te organske bilingvalnosti bio je „tajni jezik” u mnogim obiteljima kad se govorilo o temama „koje djeca ne trebaju znati”, a ni posluga sa sela, ako je je bilo. Ostaje pitanjem koliko je taj talijanski bio blizak jeziku izvornih govornika, a koliko nekoj vrsti pidžina s romanskim, osobito mletačkim leksikom, ali je bio djelotvoran i starije ga generacije u toj funkciji pamte.

Društvene promjene u devetnaestom stoljeću, narodni preporod, poduka standardiziranoga hrvatskog jezika u školama koji postupno dobiva na prestižu i koji postaje politički i identitetski takmac talijanskome, što prije nije bio slučaj (Pederin 2014: 5), doprinijele su da u očima novoobrazovanih generacija taj romanski element zajedno s lokalnim dijalektima postaje barijera širenju standardnoga hrvatskog, kao i izvor pogrešaka u njegovoj uporabi. Lojalnost prema lokalnim govorima ipak je tu posebnu bilingvalnost djelomično očuvala, no ona postaje sve slabijom u novim generacijama i odgovarajući bi joj naziv bio, posluživši se biologskom metaforom, *rudimentarna dvojezičnost* (Kalogjera 1991./1992.).

U zaključku, ovaj osvrt, potaknut jezikom Držićevih komedija, pokušao je odrediti tip bilingvalnosti u Dubrovniku njegova doba koji su spominjali mnogi filolozi, ali mu nisu dali jasan sociolingvistički status. Mi ga određujemo, oslanjajući se na novije spoznaje, kao kolektivnu dvojezičnost. Sličan tip dvojezičnosti postojao je i u nizu priobalnih i otočnih gradova i ovaj napis trebao bi također biti podsjetnik da se taj tip bilingvalnosti zabilježi i prouči, odnosno da se dobije širi uvid u ovu „svojevrnsnu jednojezičnost” starijih žitelja priobalnih i otočnih gradova prije nego se potpuno izgubi.

„Svojevrnsna jednojezičnost” mladih generacija u globalizaciji čini se da će sadržavati kulturne i intimne posuđenice, prebacivanje koda, igre riječi s elementima jezika jedne druge, udaljenije genetske provenijencije, o čemu se već govori i piše s opisnoga ili purističkog stajališta.

12. Dvojezičnost kao društveni problem

Dvojezičnost i višejezičnost često dolazi u sukob s nekim socijalnim normama i vrednotama, barem u Europi. Bilo je u prošlom stoljeću spekulacija da dvojezičnost negativno utječe na razvoj inteligencije u djece. Postoji opširna literatura o pokusima s dvojezičnim govornicima u vezi s tim pitanjem. Dobar dio pokusa koji su upućivali na stanovitu zaostalost bilingvalne djece imao je svoje slabosti zbog zanemarivanja društvenoga sloja ispitanika. S druge strane iz većeg broja pokusa proizlazi da bilingvizam može imati i pozitivan učinak na razne vidove mentalnoga

i jezičnog razvoja, ipak pitanje ima li kognitivnih prednosti u dvojezičnosti ostaje nerazriješeno (Romaine 1989: 109).

Tim se problemom nisu bavili samo akademski istraživači, već je dvojezičnost tema svakodnevnih razgovora običnih ljudi. Prebacivanje koda koje nalazimo u dvojezičnih osoba među imigrantima (kao npr. u naših iseljenika u SAD-u i Kanadi) smatra se neadekvatnim odjeljivanjem dvaju jezika i kao da to potvrđuje sumnju da bilingvi ne vladaju nijednim od dvaju jezika. I sami se bilingvi, pod utjecajem vladajuće ideologije, ispričavaju zbog vlastitoga miješanja jezika. Međutim taj miješani jezik vrlo dobro funkcionira u hrvatskim iseljeničkim krugovima u SAD-u, kao i npr. *chicano*, miješani jezik latinskoameričkih useljenika.

Zanimljivo je da je i teorijska lingvistika 20. stoljeća od Saussurea do Chomskog implicitno imala pred očima idealiziranoga jednojezičnog govornika, iako je u svijetu uvijek bilo više dvojezičnih i višejezičnih osoba nego jednojezičnih. No lingvisti koji su proučavali dvojezičnost povezuju je s jezičnom kreativnošću. „Duga povijest preskriptivizma i poduka stranih jezika rezultirala je oštrom negativnom društvenom ocjenom ovoga govornog oblika koji je, ironično, u mogućnosti da otključa nove dimenzije ljudske jezične kreativnosti.” (Ritchie i Bhatia 2013: 385).

13. Držićeve jezik i ideologija književnih jezika

Ovaj kratki pogled na obilježja dubrovačkoga hrvatskog, na kojem su napisana značajna djela hrvatske književnosti, po kojima Držić ima status nacionalnoga pisca, kao i još neki raniji i kasniji dubrovački književnici, čija su djela, između ostaloga, imala važnu ulogu u odabiru štokavštine od strane iliraca u 19. st. za temelj književnoga jezika, počinje se percipirati u daljnjem razvitku hrvatskoga jezika i književnosti na poseban način. U toku sljedećih stoljeća, a osobito od osamnaestoga nadalje, dogodile su se znatne promjene u ideologiji književnih jezika u Europi, pri čemu su vjerojatno bile kolateralne žrtve i tekstovi poput Držićevih. To bi proizlazilo iz njihova dubrovačkoga hrvatskog koji se ne libi – zbog dvojezičnosti svojih autora i lokalne norme – intimnog posuđivanja, prebacivanja koda i sintaktičkih kalkova. Jedno je od obilježja nove ideologije književnog jezika purizam, čemu su pridonijela Herderova stajališta u 18. stoljeću, pa vjerojatno i jezična politika prije i u doba Francuske revolucije. Purizam bi se riješio čak i kulturnoga posuđivanja, tj. ispunjavanja leksičkih praznina, ako je ikako moguće, kalkiranjem ili drugim metodama, a o intimnom (spontanom) posuđivanju, gdje dolazi do slobodnoga prebacivanja koda i sintaktičkih kalkova, da se i ne govori. Novu ideologiju čistih i ispravnih jezika prihvatile su opismenjene srednje klase kao prominentne simbole zajedničkih ciljeva, potpore državnosti, i kao zalag socijalne mobilnosti, a širenju takvoga jezika pridonijeli su tiskarski strojevi (Romaine 2000: 88). Čista jednojezičnost postaje i simbol modernosti i obrana od stranoga utjecaja (Gal 2007: 153).

Miješanje jezika u bilo kojem obliku, kao što su posuđenice, sintaktički kalkovi i prebacivanje koda, u suprotnosti su sa spomenutom ideologijom standardnih jezika koja se proširila u više europskih nacionalnih država. Utjecajni njemački filolozi i književnici od osamnaestoga su stoljeća čistili jezik od francuskih riječi (Herder: „...ispljunite ružnu sluz Sene. Govorite njemački, o, vi Nijemci”), Česi od njemačkih, Francuzi do dana današnjega od drugih jezika na svom nacionalnom teritoriju. Generacije odgojene u tom duhu stvaraju novu percepciju o tome kakvim jezikom treba biti pisana prestižna književnost.

I sada dolazimo do paradoksa. Hrvatski nacionalni pisac, komediograf snage Molièrea 114 godina prije Molièrea, kako nam tvrde književni znanstvenici, koji je slobodnim izborom jezičnog izraza u svojim kazališnim komadima postigao znatan umjetnički domet, dobrim dijelom baš i zbog takvoga izraza, nazovimo ga *dvojezičnim učinkom* (Sommer 2003), zapravo ne predstavlja jezični model u koji bi se trebalo ugledati u hrvatskoj književnosti. Dapače, u nekim radikalnijim, ali utjecajnim tumačenjima purizma, bilo da se odnose na posuđivanje iz talijanskoga ili iz njemačkoga, doživljava se kao velika šteta za našu kulturu (švapčarenje), a tek kad se prihvati i koja kalkirana sintagma, neuobičajena za standardnu štokavštinu, ravna je pogreški koju treba iskorijeniti (valjda npr. i *Pomet družina*). Dakako, bilo je i drugačijih mišljenja, pa je vrijedno ovdje usporediti pogled Stjepana Ivšića o „evropeizaciji” hrvatskoga jezika (1938).

Nije na odmet spomenuti s ovime u vezi da od 1895. godine (*Novela od Stanca*) do 1938. godine (*Dundo Maroje*) nije bilo Držićevih djela na zagrebačkim daskama (Fotez 1969: 376). Po nekima postoji, ili je barem postojao (Jeličić 1969: 412), stanovit manjak zanimanja književnih teoretičara za stariju dopreporodnu književnost, koja da je većinom prepuštena arhivskim istraživačima. Ovaj kritičar takvoga stanja pronalazi druge razloge za to, ali nije li možda i „miješani jezik” odvrtao književne znanstvenike i kazališne krugove obrazovane u čistoj jednojezičnosti od toga književnog izraza? Srećom, nedostatak zanimanja književnih teoretičara za analize Držićevih djela i učinka njegova jezika danas nije više aktualan.

14. Napomena o dvojezičnim piscima

Mnogi sociolingvisti koji su istraživali dvojezičnost – U. Weinreich, E. Haugen, J. Fishman, J. Gumperz, S. Romaine, J. Edwards i dr. – iznosili su psihološke, društveno-političke i obrazovne probleme dvojezičnosti i nastojali ukazati i na pozitivne elemente te pojave, unatoč laičkim stavovima uvjetovanim konvencionalnim školskim obrazovanjem. Njihovi radovi odnosili su se na svakodnevnu komunikaciju i rijetko na lijepu književnost. No književnika čija se dvojezičnost ili višejezičnost odražava u njihovim djelima bilo je mnogo kroz povijest književnosti. Ima ih u književnostima na engleskom jeziku kojima je prvi jezik npr. koji od afričkih ili

europskih jezika: Conrad, Beckett, Borges, Nabokov, Achebe i dr., ima ih na francuskome itd., a u uvjetima suvremenih migracija sve ih je više. Javljaju se istodobno teoretičari i kritičari posvećeni tome tipu književnosti. Doris Sommer, profesorica romanskih jezika na Sveučilištu Harvard, nastoji s književne i kulturološke strane da se ukorijenjeni sumnjičavi stavovi prema dvojezičnosti i njenim rezultatima, kao što su posuđivanje i prebacivanje koda, sagledaju u pozitivnom svjetlu. Ona tvrdi da je višejezična kultura puna nijansi i mogućnosti izražavanja koje nisu ostvarive u samo jednome jeziku. Posebno ističe dosege dvojezičnosti u književnosti te pokušava razviti „dvojezičnu estetiku” i odrediti „dvojezični učinak” (termin koji sam posudio kao naslov ovome napisu). Tvrdi, između ostaloga, kako je poznato da je Kafka unio niz inovacija u njemački i to tumači činjenicom da su mu, dok je pisao njemački, u glavi odjekivali jidiš i hebrejski. U dvojezičnoj kulturi, tvrdi Sommer, jezici oplođuju jedan drugi riječima, gramatikom, ali i kognitivnim koncipiranjem. Jezici i kulture ponekad supostoje u istoj osobi stvarajući, prema Sommer, fascinirajući estetički učinak.

Možemo li te tvrdnje povezati s dostignućem Držićevih kazališnih djela, dobrim dijelom zahvaljujući njegovu jeziku, „...promišljenoj funkcionalnosti aloglotskog elementa...” (Čale 1973: 81), jer dok je pisao hrvatski, u mislima mu je odjekivao onaj drugi jezik i ona druga kultura ...s one druge strane od našijenskoga duha” (Čale 1973: 71), što je urodilo posebnim estetskim učinkom.

Literatura

- Bakhtin, Mikhail. 1981. “Discourse in the novel.” U: *The Dialogic Imagination*, ur. Holquist, Michael, 259-422. Austin: Texas University Press.
- Bhatia, Tej, Ritchie, William (ur.) 2013. *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Bloomfield, Leonard. 1970. *Language*. London: Unwin University Books.
- Čale, Frano. 1973. *Od stilema do stila*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Deanović, Mirko. 1967. „O urbanom karakteru dubrovačkog leksika.” *Forum* 9–10: 398, citirao Čubelić, Tvrtko, *Narodna teatrologija u komediografiji M. Držića* U: Ravlić, Jakša (ur.) 1969. Zbornik radova o Marinu Držiću, 328. Zagreb: Matica hrvatska.
- Diebold, Richard. 1961. “Incipient bilingualism.” *Language*, 37, 97–112.
- Dorian, Nancy 1981. *Language Death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Edwards, John. 2013. "Bilingualism and Multilingualism: Some Central Concepts." U: Bhatia i W. C. Ritchie (ur.) *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*, 5-25. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Ferguson, Charles. 1959. "Diglossia." *Word*, vol.15: 325–340.
- Filipović, Rudolf. 1986. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: JAZU i Školska knjiga.
- Fishman, Joshua. 1975. *Sociolinguistics, A Brief Introduction*. Rowley, Mass: Newbury House Publishers.
- Fotez, Marko. 1969. „Djela Marina Držića na našim i stranim scenama i njihovim prijevodi na strane jezike.” *Marin Držić, Zbornik radova*, 376-382, Zagreb.
- Gal, Susan. 2007. "Multilingualism." U: C. Llamas i sur. (ur.) *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, 149–156. London i New York: Routledge.
- Grosjean, François. 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grosjean, François. 2010. *Bilingual Life and Reality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gumperz, John. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Haugen, Einar. 1953. *The Norwegian Language in America: A Study of Bilingual Behavior*: Vol. I, *The Bilingual Community*, Vol. II, *The American Dialects of Norwegian*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ivšić, Stjepan. 1938. „Novine i evropeiziranje našega jezika.” *Hrvatski jezik*, 6–7: 105–113.
- Jeličić, Živko. 1969. „Držićevo djelo u svjetlu historiografskog i literarnog kontrapunkta.” U: J. Ravlić, ur. *Zbornik radova o Marinu Držiću*, Zagreb, Matica hrvatska: 410–416.
- Kahane, Henry. 1986. "A typology of a prestige language." *Language*, 62, 3: 495–508.
- Kalogjera, Damir. 1991./1992. "Rudimentary Bilingualism, A Report on Work in Progress." *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, XXXVI–XXXVII: 63–75.
- Matthews, Peter. 1997. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Muljačić, Žarko. 1962. „Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st. Prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji.” *Rad JAZU*, Odjel za filologiju, knjiga XII, 273–380.
- Muljačić, Žarko. 1968. „Tipologija jezičnoga kalka.” *Radovi*, Razdio lingvističko-filološki (4), Filozofski fakultet Zadar, 5–15.
- Muljačić, Žarko. 1973. „Problemi della simbiosi slavo-romanza nell'Adriatico.” Udine, *Miscellanea II*, Facolta' di lingue e letterature straniere dell'Universita di Trieste: 21–39.

- Pederin, Ivan. 2014. „Croatofonia.” *Jezik* 61, 1–2, 5–8.
- Powel, Alvin. 2001. “The ‘bilingual effect’ says that when it comes to language, more is more.” *Harvard Gazette*, <http://news.harvard.edu/gazette/2001/04.12/03-sommer.html> (Pristupljeno: 20. 8. 2014.).
- Preisler, Bent. 2003. “English in Danish and the Danes’ English.” *International Journal of the Sociology of Language*. 159, 109–126.
- Rešetar, Milan. 1933. „Jezik Marina Držića.” *Rad JAZU* Razreda historičko-filološkog, III. knjiga, 248–299.
- Romaine, Suzanne. 1989. *Bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Romaine, Suzanne. 2000. *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Romaine, Suzanne. 2013. “The Bilingual and Multilingual Community.” U: T. K. Bhatia i W. C. Ritchie ur. *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Oxford, Wiley-Blackwell: 445–465.
- Sapir, Edward. 1921. *Language. An Introduction to the Study of Speech*. London: Harvest Books.
- Sharp, Derrick. 1973. *Language in Bilingual Communities*. London: Edward Arnold.
- Slamnig, Ivan. 2010. „Držićevi štilovi.” U *Marin Držić*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog 5.–7. studenog 2008. u Zagrebu, HAZU.
- Sočanac, Lelija. 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični odnosi*. Zagreb: Globus.
- Sočanac, Lelija. 2010. *Studije o višejezičnosti*. Zagreb: Globus.
- Sommer, Doris. 2003. *Bilingual Aesthetics. A New Sentimental Education*. Durham NC, Duke University Press.
- Valdes, Guadalupe i Figueroa, Richard A. 1994. *Bilingualism and Testing: A Special Case of Bias*. Norwood, NY: Ablex Publishing.
- Zingarelli 2002. *Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli*. Zanichelli editore.

Bilingual effect in the works of Marin Držić

In the history of anthropologically envisaged Croatian culture, and practically in every region within our present-day borders, bilingualism enjoyed an outstanding place. It is found in correspondence, in literary works, in various documents which bilinguals wrote in the language which was not their “home language”. Another trace of writers’ bilingualism can be found in the texts written in “home language” interspersed with borrowings, language mixtures and calques.

The comedies by Marin Držić bear witness to the latter phenomenon.

The aim of this paper is to look at the features of bilingualism in Držić's plays and at what they disclose about the language behaviour of the inhabitants of Dubrovnik. In realising that task we rely on sociolinguistic concepts of speech community, socially stratified nature of both Croatian and Italian, implicit norms, collective and individual bilingualism, including typical phenomena of languages in contact: borrowing and code switching. There is a great amount of literature on Držić's art and his language where awareness of his bilingualism has been recorded but we tried to see it from a different sociolinguistic angle. The paper supports the views of those authors who suggested that persuasiveness of the characters in his plays owes a lot to their language and its "bilingual effect". A short survey of bilingual authors has been added as well as the position of Držić's language in the face of linguistic purism.

Keywords: bilingualism, sociolinguistics, speech community, borrowing, code-switching.